

НОВІТНІ ЧАСИ

УДК 94 (477.73) «1919»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.3.271>

Віктор Савченко*

ФОРМУВАННЯ 45-Ї СТРІЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ РСЧА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: РУЙНАЦІЯ «ЧЕРВОНОГО» ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА (ЧЕРВЕНЬ–СЕРПЕНЬ 1919 р.)

Анотація: У червні 1919 р. радянська Україна втратила останній примарний символ «автономії» – військові з'єднання, що мали назву «радянські українські армії» та були об'єднані назвою «Український фронт». Навесні 1919 р. значна частина цих з'єднань та українське селянство підняли повстання проти колоніальної політики «червоної» влади. Ці повстання зруйнували «червоні» тили та привели до того, що влада більшовиків зберігалася тільки у губернських центрах. До своїх каральних акцій проти населення влада намагалася залучити залишки частин «українського фронту», що перетворювалися на загальномосковські частини, втрачаючи свої «українські» ознаки.

3-тя Українська радянська армія перетворилася на «загальномосковську» 45-ту радянську стрілецьку дивізію (близько 12 тисяч багнетів і шабель), якою керували навіть не військові, а група аферистів, частина з яких мали кримінальне минуле (командир бригади Г. Котовський, командир полку М. Вінницький).

У 45-ї стрілецькій дивізії, під час її формування на Півдні України (червень–серпень 1919 р.), панував загальний хаос, частини виявилися «ненадійними», та самі часто виступали проти червоної влади. У розграбуванні державних скарбниць взяли активну участь вищі посадовці 45-ї стрілецької дивізії. Залишки цієї дивізії могли повноцінно змагатися тільки зі стихійними, погано озброєними селянськими повстанцями. Системна криза влади в Україні влітку 1919 р. привела до краху «військової» політики більшовиків в Україні, до блискавичного наступу армії УНР та армії генерала Денікіна, до майже повної втрати червоною владою українських теренів.

Ключові слова: Одеса, РСЧА, 45-та стрілецька дивізія, більшовики, отаманщина, російський колоніалізм

У квітні–травні 1919 р. червоні частини Українського фронту РСЧА повстали проти своїх радянських «московських голів». Повстання Київської дивізії Д. Терпіло (Зеленого), 6-ї дивізії Н. Григор'єва, конфлікт влади з комбригом Н. Махном, дало можливість «військовому міністру УСРР».

У радянській історіографії історія руйнації Українського фронту старанно замовчувалася. Одна з небагатьох праць, що створена на межі мемуарів та історичного есе,

---

* Савченко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>; e-mail: Janjeron15@gmail.com

частково висвітлювала «військові проблеми Українського фронту»¹. На жаль, сучасна українська історіографія практично відмовилася від аналізу кризових явищ у Червоній армії в Україні, окремі публікації, присвячені антибільшовицьким повстанням, не в змозі відтворити повноту процесів розкладу Червоної армії влітку 1919 р.

15 травня 1919 р. Л. Троцький повідомив ЦК РКП(б) про своє рішення знищити Український фронт та усунути «від військової роботи» його командарма В. Антонова-Овсієнка та «військового» наркома УСРР М. Подвойського. Ленін був незадоволений «українськими товаришами», зауважив, що М. Подвойський проводить «ідіотські» дії та «гру в самостійність». М. Подвойський і В. Антонов-Овсієнко були не змозі провести масову мобілізацію за два тижні, спрямувати 50 тис. мобілізованих на Південний фронт. М. Подвойський обіцяв до 15 червня «відправити на Донбас» 4-ту, 5-ту, 6-ту дивізії Українського фронту (у складі не менше 60%) і запросив у РВСР 300 млн. руб. на потреби мобілізації. У своїх повідомленнях М. Подвойський просував дезінформацію, припускаючи, що мобілізує в УСРР «до 670 тисяч військовозобов'язаних», збільшивши план формування дивізій у 4 рази.

На початку червня 1919 р. стало зрозуміло, що мобілізація в районі Одеса-Херсон провалилася, не були сформовані нові частини: 6-та стрілецька дивізія, 2-та та 3-та інтернаціональні бригади². В. Антонов-Овсієнко у своєму листі до ЦК РКП(б) (18 липня 1919 р.) зазначив, що М. Подвойський не допоміг у переорганізації армії, а «...розгорнув гігантський апарат, але такого темпу роботи, що плодів її треба було чекати хіба що через рік... створив в Україні неможливе становище для Українського фронту... ускладнив і сплутав роботу... надіслав лише 9 маршових рот для наповнення наших частин... схвалив низку таких неіснуючих формувань... Плани змінювалися чи не щодня, все це остаточно дезорганізувало всі формування... Створювалося відразу 6 дивізій, окремі бригади... дивізії залишалися на першій стадії розвитку». Хаос управління привів до того, що в тилу, М. Подвойським, формувалася 5-та дивізія, незважаючи на те, що на фронті вже було формування під такою назвою³.

1 червня 1919 р. ВЦВК РСФРР оприлюднив декрет про об'єднання військ радянських республік (про воєнно-політичний союз), а наступного дня – рішення про ліквідацію Українського фронту. Наказом РВР Республіки від 4 червня 1919 р. Український фронт розформовано, а його управлінські структури повинні були використані для створення штабів 12-ї та 14-ї армій РСЧА. До складу 12-ї армії повинні були увійти 1-ша і 3-тя українські радянські армії⁴. Згодом було оприлюднено рішення ЦК РКП(б) про єдине командування над арміями, пройшла нарада членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У з військових питань, що погодилася з постановою ЦК РКП(б) про ліквідацію Українського фронту. Вже тоді було зрозуміло, що з 3-ї армії Українського фронту (далі 3-тя армія) залишилися тільки ошметки, та й ті були «ненадійні». В. Антонов-Овсієнко згадував, що під час повстання Григор'єва: «ми втратили більшу частину його дивізії... армія почала переживати жорстоку внутрішню кризу, слабшаючи чисельно та “морально”»⁵.

---

¹ Антонов-Овсієнко В.А. Записки о гражданской войне. Т. 4. Москва-Ленинград: Госвоениздат, 1933.

² Гражданская война на Украине. Киев: Наукова думка, 1967. С. 97.

³ Антонов-Овсієнко В.А. Записки... Т. 4. С. 320, 340-341.

⁴ Гражданская война на Украине... Т. 2. С. 122.

⁵ Антонов-Овсієнко В.А. Записки... Т. 4. С. 336.

У той час до штабу 3-ї армії прибула Вища військова інспекція (на чолі з членом Ради Оборони та наркомом держконтролю України А. Іоффе та В. Юдовським). За підсумками інспекції А. Іоффе писав Леніну та Троцькому, що у колишніх українських арміях необхідно провести: «чищення та переформування», бо ще незмінним залишається «іхній партизанський настрій», відомості про бойовий склад дивізій не відповідають дійсності. Він радив відмовитися від подальшого формування 6-ї дивізії через те, що вона: «чисто партизанська» та уявляє собою «збірід грабіжників», до того ж частини, які планують відправити з Одеси на Донбас, досі залишаються «голими та босими»⁶.

Більша частина 3-ї армії, у травні 1919 р. підтримала повстання Григор'єва, після розгрому повстанців, військові розбіглися по селах, якась частина загинула, кілька тисяч здалися «червоним», причому бл. 500 повстанців було негайно страчено... ще бл. 4 тис. чол. продовжило боротьбу в лавах загонів Н. Григор'єва та Ю. Тютюнника. У складі 3-ї армії залишалося бл. 7 тис. багнетів і шабель (пошарпані частини 5-ї дивізії: Тираспольський і Плосковський полки та переформовані після «повстанського коливання» полки Придністровський і Тилігуло-Березанський), що не уявляли бойової сили. Ці частини так званої «дністровської завіси» розкладалися, грабуючи місцевих мешканців. Вони могли використовуватися тільки як каральні загони проти повсталих селян. Й. Якір згадував: «полки з назвами Тилігуло-Березанський, Придністровський, Плосковський, Балтський тощо, якими командували Панченко з Анатоліївки, Колесніков з Плоського й інші. Важко було припустити у першу хвилину, як поведуться деякі командири-“вожаки”»⁷, «...на півдні ще скрізь і поряд зустрічалися слабо забиті, часом бандитські загони, ще панувала партизанщина... Деяких командирів довелося делікатно поволі звернути до червоноармійської віри»⁸. А. Кривошеєв додавав, що «у полках виявилось багато злочинного елемента... головне п'яного»⁹.

1 червня вийшов наказ Одеського окружного комісаріату у військових справах про військовий груповий облік робітників і безробітних Одеси й околиць, 11 червня – новий наказ про мобілізацію робітників 1880-1899 років народження «у зв'язку з наступом білогвардійців». Масову мобілізацію планували провести в Одесі 15 червня 1919 р., лякаючи «відповідальністю за законами воєнного часу, в тому числі за приховування»¹⁰. Але, мобілізація була зірвана. 5-та дивізія 3-ї армії комдива Ф. Пешехонова (був реабілітований після «домашнього арешту» у травні 1919 р., під час повстання Григор'єва) тільки формувалася, на початок червня 1919 р. вона складалася з 11-12 тис. багнетів і шабель. Окремо рахувалися частини в Одесі, що склали 1,5 тис. багнетів і шабель (з яких у Білоруській бригаді – 357 чол., у загоні ВУЦИК – 550 чол.)¹¹.

Найбільш сформованою з частин 5-ї дивізії можна вважати 3-тю бригаду П. Чернікова, що тримала «Бессарабський фронт» (полки: 1-й Бессарабський (ком. В. Райнов); Придніпровський (ком. О. Гончаров), кінний полк (ком. Безпалов). 4 червня

---

⁶ Гражданская война на Украине... Т. 2. С. 164.

⁷ Якір Й. Из истории 45-й краснознаменной дивизии // Летопись революции. 1928. № 2. С. 25, 29.

⁸ Ibid. С. 27.

⁹ Кривошеев А. Будни красной армии (воспоминание о 12-й красной армии) // Гражданская война. Материалы. Т. 2. Москва: ВВРС, 1923. С. 198.

¹⁰ Державний архів Одеської області (ДАОО). Бібліотека ДАОО. Фонд листівок Й. Боровського. № 1682.

¹¹ Директивы командования Красной Армии 1917-1922. Москва: Воениздат, 1978. С. 63.

1919 р. Придністровському полку було віддано наказ «спробувати переправитися біля Незавертайлівки і Ясек..., зайнявши переправи..., провести десант біля Паланки». Командарм М. Худяков ще зберігав надію з лівого берега Дністра прорватися в Молдову силами вказаного полку, кінного дивізіону, бронепотягу та «петроградської» батареї¹². Але прориву «за Дністер» так і не сталося, до того ж «московське» командування вже відмовилося від «походу на Європу». Частинам 2-ї бригади комбрига Василя Живодера (Живодерова), 43-му¹³ стр. полку (кол. Тилігуло-Березанський полк, ком. Панченко), 44-му стр. полку, 45-му стр. полку було наказано «обороняти ділянку р. Дністер»¹⁴.

1-ша Окрема Бессарабська бригада була зведена з 1-ї Бессарабської стр. дивізії, що почала створюватися наказом від 27 травня 1919 р. Тоді, колишньому ст. унтер-офіцеру В. Матузенку було наказано сформувати управління дивізією, кінний та арт. дивізіони, батальйони... 1 бригаду планувалося сформувати з Бессарабського полку, що формувався в Овідіюполі, 2-го Бессарабського полку, що формувався у Тирасполі, 3-го полку, що формувався у Дубоссарах із запасного батальйону; 2-гу бригаду було наказано сформувати з 1-ї Окремої Бессарабської бригади, що до цього входила до 2-ї стр. дивізії 1-ї української радянської армії (полкам бригади надали номери 4, 5, 6 бессарабські полки). В районі Бірзула-Голта було наказано сформувати з мобілізованих 3-ттю Бессарабську бригаду (7, 8, 9 полки), сформувати панцерний загін, авіадивізіон та ін. частини «згідно штату»¹⁵. Але за кілька тижнів нічого не було зроблено. Тому від ідеї створення Бессарабської дивізії відмовилися та з наявних сил почали комплектувати бригаду й один окремий полк.

Наказом Троцького значна частина полків 3-ї армії було направлено на Південний фронт «проти Денікіна» (група Філіппова – так звані «вознесенські полки (бригада)», Одеська група – «із залишків бунтівної білоруської бригади). Бригада Філіппова та 49-й полк 3-ї армії передавалися до лав 46 ст. дивізії, яка вела бої на Полтавщині. 6 червня 1919 р. було прийнято рішення про негайне відправлення «на Донбас» 3-ї бригади 6-ї стр. дивізії комбрига Антонова (бл. 3 тис. чол.): 52-й і 53-й полки (колишній 1-й і 2-й Білоруський), Вознесенського кінного полку (300 шабель), загону Дмитрієва¹⁶. Вже 8 червня Вознесенський кінний і 13-й стр. полки стримували денікінців біля Чапліно, а «білоруська» бригада опинилися у Катеринославі «в резерві». У червні 1919 р. ці частини розбіглися з фронту.

Недоформовані інтернаціональні частини «для Південного фронту» виявилися міфом, бо в полках було по кілька сотень «інтернаціоналістів». Так 3-й (6-й) інтернаціональний полк, що базувався в Одесі, складався з 257 чол. Ще не сформовану 6-ту

---

¹² Гражданская война на Украине... С. 391.

¹³ Процес уніфікації армії лихоманило, наказами командування 3-ї армії від 31 травня та 1 червня всім частинам треба було відмовитися від своїх оригінальних (територіальних) назв, прийняти нову загальну «наскрізну» нумерацію.

¹⁴ Живодеров Василь (Живодер) – командир РСЧА, що перейшов до лав махновської армії. Про нього у статті Савченко В.А. 3-я українська радянська армія в хаосі самознищення (травень 1919 р.) // Старожитності Лукомор'я. 2024. № 2. С. 90-100.

¹⁴ Гражданская война на Украине... Т. 2. С. 128.

¹⁵ Под знаменем Октября: Сб. док. в 2 т. Т. I. Участие болгарских интернационалистов в Великой Октябрьской социалистической революции и защите ее завоеваний. Москва: Политиздат; София: БКП, 1980. С. 220.

¹⁶ Гражданская война на Украине... Т. 2. С. 125, 163.

стр. дивізію ком. П. Ткаченка (зібрано 50% складу) М. Подвойський обіцяв перекинути з Одеси на Донбас «29 травня», згодом «не пізніше 10 червня», «до 15 червня». У 6-й стр. дивізії: у 1-й бригаді рахувалися: Знаменський полк – перетворюювався на 46-й стр. полк, Ананьєвський полк – на 47-й стр. полк, Балтський полк – на 48-й стр. полк (полк перекидався на «подільський фронт»). У 2-й бригаді рахувалися: 49-й (1-й одеський), 50-й (2-й одеський), 51-й полки, були сформовані з «ненадійних» загонів колишнього коменданта Одеси В. Домбровського (10 червня 1919 р., під час арешту В. Домбровського сталася перестрілка... «частини коменданта розброєні») та єврейської роти¹⁷.

Почесну назву «ім. тов. Леніна» отримала 3-тя бригада 6-ї стр. дивізії («білоруська» бригада), до якої у червні 1919 р. додався 54-й (одеський) полк (також, автоматично, отримав назву «ім. тов. Леніна»), цей полк не був відправлений «на Донбас», оскільки перебував на початковому етапі формування (почав формуватися 27 травня 1919 р., ком. Т. Панкевич, Бадамар) з особливого батальйону Лагути, кадрів Подільської охоронної команди, батальйону особливого призначення при РВС 3-ї армії яким командував М. Вінницький відомий в Одесі як «король бандитів Мишка Япончик». 25 червня 1919 р. за наказом окружкому Б. Краєвського, М. Вінницький (що «користувався заступництвом членів Ревкому»), призначається командиром 54-го полку, який до повного свого формування залишався в Одесі¹⁸.

У керівництві 3-ї армії ще сподівалися, що чергові зміни можна обійти, зберегти структуру армії... 2 червня 1919 р. штаб 3-ї армії виїжджає з Одеси до Роздільної, щоб «бути ближче до фронту». Ліквідація управління Українського фронту та армій затяглося до 16 червня, коли був оприлюднений останній наказ В. Антонова-Овсієнка, але ще три тижні поспіль проходила перетрубація фронту... 21 червня вийшла постанова Всеукраїнського ЦВК про розформування Українського фронту та злиття його з фронтом усіх радянських республік. Були проігноровані пропозиції ЦК КП(б)У зберегти українські назви для військових частин. 13-16 червня з'явилися накази про повне та негайне розформування частин 3-ї армії, про те, що частини цієї армії повинні увійти до 12-ї армії Західного фронту. Командармом 12-ї армії (з 16 червня 1919 р.) призначався Микола Семенов (колишній генерал-майор Академії Генштабу, командувач 84-ї стр. дивізії, що добровільно вступив до РСЧА).

Завдяки хаосу в управлінні М. Худяков ще тиждень вважався командувачем 3-ї армії, якої вже не існувало. 24 червня М. Худяков призначається командиром новоствореної, на основі 3-ї армії 45-ї стр. дивізії (полки 397-405) (формально обіймав цю посаду тільки два дні), а наказ про ліквідацію фронту ще раз продубльовано. Начштабом 45-ї стр. дивізії було призначено Анатолія Смирнова¹⁹. Наприкінці червня командарм М. Семенов отримав від М. Худякова телеграму: «Генералам не підкорявся і підкоряться не буду» (в іншій редакції «Колішньому генералу не підкоряємося. Начдивізії Худяков»). На засіданні реввоенради М. Семенов заявляв, що його підлеглі не слухаються, М. Семенов і Ф. Кон зажадали віддати

---

¹⁷ Фомин Ф. Записки старого чекиста. Москва: Политиздат, 1964. С. 66; Гражданская война на Украине... Т. 2. С. 8, 15, 58, 84-87, 97, 150-151.

¹⁸ Шаденко Е. Гигорьевщина // Гражданская война 1918-1921. В 3 т. Т. 1. Боевая жизнь Красной Армии. Москва: Военный вестник, 1928. С. 74.

¹⁹ ДАОО. Ф. Р-4509. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 20.

М. Худякова під суд трибуналу²⁰. Комдивом 45-ї був призначений Олександр Савицький (керував дивізією з 26.06 по 07.07.1919), а командиром 1-ї бригади дивізії - Георгій Мазуров (це були «люди Худякова з царицинського фронту», де М. Худяков був командармом 10-ї армії, після нього цю армію прийняв Г. Мазуров, у січні 1919 р. нач. штаба у М. Худякова був О. Савицький)²¹.

Про залишки 3-ї армії писали: «Що собою являла ця армія важко було на той час сказати. У всякому разі, на регулярну армію мало була схожа... Командний склад був дуже слабкий. Серед них були приховані петлюрівці, як, наприклад, Савицький (згодом, здається, що судився в Одесі в ОГЧК), (не знаю, чи правильно, але мені говорили, що він згодом був розстріляний за бандитизм) ...відсутня дисципліна і політична свідомість... червоноармійці зривають вивіски Виконкому, говорячи що це «жидівські» вивіски, що там готують для селян комунію»²². У наказі № 1 про формування 45-ї стр. дивізії від 3 липня 1919 р. О. Савицький повідомляв командувача 12-ї армії: «Жмеринка залишена внаслідок повної дезорганізованості 1-ї Бессарабської бригади, яка являє собою жалюгідні, тікаючі залишки, що втратили всяке управління»²³.

Війська УНР 8 червня 1919 р. переходять у наступ і вже 14 червня звільняють Нову Ушицю та Дерезню, 19 червня Окрема Бессарабська бригада (бл. 2,5 тис. багнетів) тікає зі своїх позицій на схід від Бара – «Бессарабці були малоефективними та розбігалися при початках наступу. Не бажали воювати з українцями та повільно відступали, робили тільки вигляд запеклих боїв». Бої зосереджуються у Жмеринки, 21-22 червня 6-та Запорізька дивізія УНР розгромила червоних у ст. Дерезня та Богданівці, увійшла до Копай-Городка. У цих боях був повністю знекровлений 48-й Балтський полк (частина полку долучилася до повстання Григор'єва, на поч. червня 1919 р. полк був вилучений з 2-ї бригади 5-ї дивізії та перекинутий на «подільський фронт» на допомогу «бессарабцям»)²⁴.

4 липня 1919 р., постановою Раднаркому УСРР, було створено Раду оборони Одеського військового округу, що стає вищим органом влади, керуючи як політичним, так і військовим життям Півдня України. Головою ради став окружний військовий комісар (без будь-якого військового досвіду та військової освіти) Борис Краєвський. 10 липня оголосили про перехід округу на посилений військовий стан, а з 14 липня Одесу оголошено в стані облоги²⁵. 9 липня Й. Якір опинився на «генеральській посаді» – командуючого 45-ї стр. дивізією (призначення особисто «пробивали» члени РВС 12-ї армії С. Аралов та Я. Гамарник). Я. Гамарник назвав Й. Якіра «природним військовим самородком», що так і було, та й сам Й. Якір писав: «Я ніколи військовою людиною не був, та й нічого раніше у військовій справі не розумів»²⁶. Й. Якір був членом РВР 8-ї армії, мав досвід командування

²⁰ Гринштейн А. Из истории 45 дивизии // Летопись революции. 1927. № 1. С. 88-89.

²¹ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 363. Арк. 2.

²² Гринштейн А. Из истории... С. 90.

²³ Документы и материалы к истории гражданской войны в СССР. Г.И. Котовский. Москва-Берлин: Икрет-медиа, 2017. С. 83.

²⁴ ДАОО. Ф. Р-4509. Оп.1. Спр. 4. Арк. 34; Капустянский М.О. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Київ: Темпора, 2004. С. 113.

²⁵ Сапожников І., Аргатюк С. Повстання 1919 р. в Лівобережному Придністров'ї // Південний захід. Одесика. 2006. Вип. 2. С. 70-80.

²⁶ Якір Й. Воспоминания о Гражданской войне. Москва: Воениздат, 1957. С. 12.

батальйоном китайців²⁷. У травні 1919 р. його готували, як «бессарабця» для політичного керівництва «походу на Бессарабію», але після провалу цього плану, Й. Якір знаходився в Одесі «без конкретної роботи». С. Аралов запропонував призначити Й. Якіра на командира 45-ї замість «анархічно налаштованого колишнього гвардійського офіцера (Савицького)», «на цю дивізію намічався т. Савицький, нічого, йому можна дати іншу посаду»²⁸.

Й. Якір прийняв 45-ту стр. дивізію (12-17 тис. багнетів і шабель), в якому фіксувалася «повна відсутність обмундирування» у складі: 1-ї бригади, комбриг Г. Мазуров. Полки: 397-й (1-й полк окремої Бессараб. бригади), 398-й (2-й полк окремої Бессараб. бригади), 399-й (3-й полк окремої Бессараб. бригади); 2-ї бригади, комбриг Г. Котовський (за кілька діб до призначення Г. Котовського комбриг В. Живодер вчинив «неподобства та скандал у штабі 2-ї бригади у районі Тирасполя». В. Живодера «усунули» та перекинули, з окремими загонами бригади під Катеринослав)²⁹. До складу 2-х бригади увійшли: 400-й (45-й Плосковський полк, ком. І. Колесников); 401-й (40-й одеський полк, ком. Курковський)³⁰; 402-й (1-й полк 1-ї Бессараб. ст. дивізії, ком. Ф. Криворучко); кавалерійський бессараб. дивізіон – «бригада» (загін Г. Котовського), артдивізіон (14-й артдивізіон)³¹. 3-тя бригада комбрига П. Чернікова складалася з полків: 403-й (43-й полк, ком. Панченко), 404-й (44-й Придністровський полк, ком. О. Гончаров); 405-й (42-й Тилігульський полк, ком. Олексіїв); 15-й кінний дивізіон, окремий кінний дивізіон (полк особливого призначення Безпалова), автомобільний загін В. Єліна, авіаційний дивізіон (1-й авіадивізіон – авіазагін і повітроплавний загін у Страсбурзі) 10-й повітроплавальний загін, нач. Єгоров, інженерний батальйон 5-ї дивізії.

У липні 1919 р., для охорони узбережжя Чорного моря від можливого десанту, шляхом мобілізації місцевих селян почала створюватися 47-ма стр. дивізія (ком. Миронченко), формувалася 1-ша одеська стр. бригада (415-й і 416-й полки). Згодом, до 47-ї стр. дивізії долучили: загін охорони порту, особливий загін, комендантську «Грузинську сотню», єврейський батальйон, караульну роту Хаджибейського лиману, 12 харківський запасний батальйон, Одеський вартовий полк, 2-й Вознесенський запасний кінний полк (ком. Н. Урсулов), Одеський кінний 418 полк (ком. М. Гольдин)³².

На початку липня 1919 р. 1-й і 2-й Бессарабські полки 45-ї стр. дивізії стримували наступ республіканської дивізії О. Удовенка. 15 липня частини 45-ї стр. дивізії спробували провести контрнаступ, але розгром у Томашполя матроського полку «стародубців» привів до втрати червоними військової ініціативи. 9 липня червоний Чорноморський матроський полк отримав ділянку оборони 2-ї бригади 45-ї стр. дивізії в районі Томашполя, він «відступив... відкривши фланги»³³. А. Гринштейн так згадував про ті події: «Полк Стародуба

²⁷ Волковинський В. Якір без легенд // Український історичний журнал. 1992. № 2. С. 80.

²⁸ Аралов С.И. В кольце врагов // Командарм Якір. Воспоминания друзей и соратников. Москва: Воениздат, 1963. С. 120.

²⁹ ДАОО. Ф. П-13. Оп. 3. Спр. 80. Арк. 84-105; Директивы командования... С. 85; Гражданская война на Украине... Т. 2. С. 252.

³⁰ Львовский М. В кольце (Из дневника политработника) // Летопись революции. 1927. № 1. С. 95.

³¹ Боевой путь 3-й кавалерийской Бессарабской им. Г.И. Котовского дивизии / состав. И. Александрович. ГИМ. Балта, 1928. С. 77.

³² ДАОО. Ф. Р-4509. Оп. 1. Спр. 3а. Арк. 76.

³³ Львовский М. В кольце... С. 95.

було сформовано в Одесі з матросів... шукачів пригод», що «несподівано знявся, відкрив фронт, захопивши санітарний склад, рушив з позиції до штабу, який стояв тоді, якщо не помиляюсь, у Бірзулі. Керівники полку пояснили, що йдуть до Одеси для поповнення та переформування. Коли потяг підійшов до станції, з нього почали вискакувати озлоблені матроси, озброєні гвинтівками. Вони збиралися захопити штаб у свої руки. У розпорядженні штабу було 80 червоноармійців і кілька кулеметів. За їхньою допомогою ми оточили поїзд і запропонували стародубцям здатися. ...Матроси всіляко закликали до всяких їхніх (червоноармійців – *Авт.*) пристрастей, обіцяючи їм всякі блага, якщо вони перейдуть на їхній бік і допоможуть захопити штаб»³⁴. Це було нове повстання у нетрях Червоної армії. Згодом, вже у «червоній» Одесі, керівників цього виступу було арештовано та страчено.

17 липня почалися бої за ст. Вапнярка, які закінчилися 26 липня визволенням станції українським військом. 27 липня червоні спробували провести наступ на с. Вербове силами «полка Япончика» (54-го стр. полка імені Леніна, що 23 липня 1919 р. прибув з Одеси на «подільський фронт»), до контрнаступу червоних долучилися 1–4 бессарабські полки, 399-й і 402-й полки, учбовий Одеський батальйон³⁵. Але, з «полком Япончика» повторилася історія як із «стародубівцями». Цей полк «відкрив фронт» і розбігся, за це командира полка М. Вінницького було страчено.

У середині липня 1919 р. 2-га бригада Г. Котовського проводить каральні рейди проти селянських повстанських загонів на Східному Поділлі та проти повстання німців-колоністів у Йозефсталь під Одесою. До німецької колонії Грослібенталь прибув загін червоноармійців з метою проведення примусової мобілізації та вилучення зброї. 23 липня німецькі колоністи знищили червоний загін, що стало сигналом для початку потужного повстання німців-колоністів у районі Одеси. Повсталі, захопивши Овідіополь, Роксолани й інші села, блокували Одесу із заходу. У колонії Страсбург повсталі знаходили літаки та гармати, розстріляли командирів артдивізіону та авіазагону 45-ї стр. дивізії. На придушення «Страсбурзького» центру повстання були спрямовані 404-й і 403-й стр. полки, кінний дивізіон Макаренка.

27 липня 1919 р. повстало старообрядницьке село Плоске поблизу Тирасполя. Лідерами повстання стали «червоні» командири: Батурин (з 400-го стр. полка 45-ї стр. див.) і Кожем'яченко (ком. ескадрону 14-го дивізіону 45-ї стр. див. «з колишнього загону Попова»). Повсталі «планували напасти на штаб 3-ї бригади» та підняти бригаду проти «начальників». У с. Плоске «повстали “діди”. Молодь села пішла до лав Червоної армії»³⁶. Наприкінці липня 1919 р. повстання охопило м. Вознесенськ і села болгарських колоністів на схід від Одеси: Катаржино та Буялик. У той же час на Східному Поділлі війська УНР почали новий наступ. Ситуація загрожувала повним розвалом 45-ї стр. дивізії. Але, до 5 серпня 1919 р. повстання німецьких колоністів, повстання у с. Плоске та м. Вознесенська були придушені. Проте район між Миколаєвим, Одесою та Помічною перетворився для

---

³⁴ Гринштейн А. Из истории... С. 88.

³⁵ Удовиченко О. Третя Залізна Дивізія. Матеріали до історії Війська Української народної Республіки. 1919. Нью-Йорк: Червона калина, 1971. 264 с.; Капустянський М. О. Похід українських армій... С. 129, 169, 182.

³⁶ Волесніков І. Н. Воспоминания // За власть Советов! Воспоминания красных партизан Молдовы 1918–1920 гг. Кишинев, 1958. С. 134.

влади на повстанський вир, села цього району контролювали махновці, повстанці-білогвардійці, загони нез'ясованої орієнтації... Повстання тривали у Буялику (за 20 км від Одеси), у Цебриковому, Пасіцелах, Жерібкові, Святецькому, Голті, всі залізничні колії, що зв'язували Одесу з «червоними республіками» були перерізані³⁷. В Одесі, яка «жила на становищі евакуації», перетворившись на «обложену фортецю», влада трималася на загонах ЧК і курсантах командних курсів. Розглядаючи позиції більшовиків у серпні 1919 р., свідок з більшовицького керівництва згадував: «Не можна сказати, що в цей час ми мали стійке становище у місті»³⁸.

З падінням Миколаєва 18 серпня 1919 р. «червоне» командування намагалося провести «заходи для того, щоб відновити фронт річкою Буг», проте «стихийна хвиля, що розклала червоноармійців, поширюється до самої Одеси». 45-та, 47-ма та 58-ма стр. дивізії переживали катастрофу, розкладання, перетворившись на деморалізований натовп нездатний до оборони. Командування цих частин перебувало у розгубленості, отримуючи «з Центру» накази, які суперечили один одному, знаходячись у постійному хаосі переформування. 18 серпня командування 12-ї армії направило наказ цим частинам про «необхідність» оборони Одеси, а 19 серпня було наказано, одночасно, з утриманням фронту по Південному Бугу, розробляти план відходу на Північ, створити «Південну групу військ» (з частин 45-ї, 47-ї 58-ї стр. дивізій, під загальним командуванням Й. Якіра) для можливого відступу. 20 серпня «білими» біля Вознесенська, «малонадійної» полки 58-ї стр. дивізії (що залишилися на «червоній стороні» після переходу більшої частини дивізії на бік махновців) «перебували у стані повного руйнування».

23 серпня 1919 р., з першими відомостями про «білогвардійський» десант під Одесою, місто залишило командування Південної групи, члени Ради оборони: Й. Якір. Б. Краєвський, Я. Гамарник. Як згадував «радянський одеський губернатор» І. Клименко: накази з оборони військовими ігнорувалися – «командування 47-ї дивізії, яка охороняла Чорноморське узбережжя та частини якої стояли в Одесі, наказу не виконали... розбіглися при перших серпанках білих кораблів на горизонті... У місті не було абсолютно ніяких сил... Був у місті караул багнетів у 4000, але він за першої паніки почав розбігатися. На артилерійських командних курсах весь командний склад розбігся... (розбіглися курсанти артилерійських і піхотних курсів, загони одеської та миколаївської ЧК, міліції, «міжнародні» загони, разом до 3 тис. чол. – *Авт.*). Штаб і Комітет оборони вирішили йти пішки..., зібрали до 150 осіб, в основному радянських працівників і командирів штабів. З військової сили виявилось лише 20 курсантів, 25 кавалеристів з 3 кулеметами, броньовик»³⁹. «47-ма дивізія, де не встигли змінити білогвардійський командний склад, майже повністю залишилася на боці білих... з неї вискочив тільки... прибіл. 500 багнетів» (450-500 чол. з 2,5 тис. складу 415-ї і 416-ї полки 1-ї одеської стр. бригади), Одеський вартовий полк (4 тис. багнетів) здебільшого перейшов на бік ворога, командир вартового полку та комісар полку зникли з касою полку в 300 тис. руб.⁴⁰.

Необхідно відзначити, що велика кількість документів 45-ї та 47-ї стр. дивізій,

---

³⁷ Николаевский бюллетень (Николаев). 1919. 18 августа (№ 4).

³⁸ Алексеев И. «Южная группа». Харьков: Госизд. Украины. 1925. С. 11.

³⁹ В огне гражданской войны... С. 313-316, 318.

⁴⁰ Кривошеев А. Будни красной армии... С. 199.

«Південної групи» були знищені у серпні 1919 р. (спалені під час блискавичної втечі з Одеси та «втрачені» під час відступу «Південної групи»). Це стосується не лише документів, з Одеси та Миколаєва зникли і матеріальні цінності, які контролювала «червона» влада. Один із перших «дослідників» краху 45-ї стр. дивізії писав, що «навіть в Іспарті я не знайшов жодних слідів про “Південну групу”»⁴¹.

Показові історії «червоних» грабіжників, що скористалися з хаосом відступу. Так, керуючий справами Реввійськради «Південної групи» Є. Курфїрст, якому було доручено евакуацію скарбниці «Південної групи», закопав в землю біля містечка Окни (нині центр Окнянського району Одеської області) «два ящики з коштовностями та місцевими грошима», а великі суми в іноземній валюті («мішок валюти») передав дружині Й. Якіра – Сарі Якір та Асі Коренбліт (дружині «адміністратора» «Південної групи») для дальшої передачі грошей підпільному парткому Одеси. Валюта була поділена на частини: частина потрапили дружині, сестрі та шурина Левензона (комбриг «Південної групи»), частина – дружині Якіра, частина – А. Коренбліт, частина – дружині Грінштейна. Жодна з частин не потрапила до підпільників, бо їх привласнили «родичі». Коли червона влада 1920 р. повернулася до Одеси, то закопані ящики з коштовностями не знайшли, а С. Якір та А. Коренбліт «на слідстві» виправдовувалися, заявляючи, що витратили валюту «на себе»: «ми не знали кому належать гроші... ми гадали, що це наші гроші. ...Ми витрачали гроші за рахунок своїх чоловіків»⁴².

Дружина Якіра залишила мемуари про дні свого раптового збагачення: «Наступного ранку ми, група командирських дружин і дітей, на підводах виїхали з розташування штабу 45-ї дивізії у бік Одеси. Дорогою багато хто розбрівся у різні боки. А я та Ася Коренбліт влаштували невелике інсценування, оголосивши себе курсистками...»⁴³. Є. Курфюрст, набравши «з мішка з валютою грошей без рахунку великими купюрами» та конфісковані діаманти, поїхав до Кишинєва, а його дружина, очевидно, викопавши закопані ящики з грошима, вирушила до Англії. Близько мільйона рублів і коштовності потрапили партійним функціонерам Одеси «Акіму» та «Чигирину», які у вересні 1919 р. зникли з грошима.

У 1920 р. «червоне» правосуддя почало розглядати ще одну «справу Шинделя». Допитував Я. Шинделя (керівника відділу фінансів при губкомі КП(б)У) сам В. Манцев (начальник центрального управління ЧК УСРР, начальник Особливого відділу Південного та Південно-Західного фронтів). Високий рівень розслідування передбачав «крадіжку століття». Справа у тому, що в сейфах колишнього одеського відділення банку «Ліонський кредит» зберігалася велика кількість срібла, бл. 150 кг золота, діаманти на 60 карат, велика кількість іноземної валюти. Шість ящиків золота в момент евакуації Одеси прибули до штабу «Південної групи» в Бірзулі та були передані «т. Басіасу», подальша доля цього золота та коштовностей невідома. Під час евакуації Я. Шинделю також були доручені гроші з радянських кас, які він повинен був передати для підпільної роботи. Я. Шиндель привласнив валюту – «витратив у зоні окупації» мільйонні суми (приблизно 14 млн.). Але

---

⁴¹ Алексєєв І. «Южная группа»... С. 5.

⁴² Савченко В.А. Авантюристы гражданской войны. Харків: Фоліо, 2010. С. 61-62.

⁴³ Якір С. О дорогем и любимом // Командарм Якір. Воспоминания друзей и соратников. Москва: Воениздат, 1963. С. 46.

незабаром розслідування припинили, надто впливові сили були зацікавлені у згортанні слідства⁴⁴.

Висновки. Історія переформування 3-ї Української радянської армії в 45-ту стрілецьку дивізію відкриває досліднику раніше старанно приховані тенденції. Частини, які набиралися з українських селян до Червоної армії, у першій половині 1919 р. виявилися не лише «ненадійними», а й становили для влади більшовиків потенційну небезпеку. Солдати, так званого «Українського фронту», сподівалися зовсім на інший результат своєї боротьби і вже у квітні–травні 1919 р., після встановлення в Україні режиму «воєнного комунізму», масові повстання, що спалахнули в українських частинах РСЧА, привели кремлівських стратегів до думки про негайну ліквідації будь-якої автономії українських радянських частин. Проте, війська, які були переформовані з 3-ї української радянської армії до 45-ї та 47-ї дивізії, виявилися малоефективними, нездатними до оборони, а головне «бунтарсько-партизанськими», залишки частин Українського фронту, що перетворювалися на загальномосковські частини, втрачали свої «українські» ознаки.

У липні 1919 р. відбулася низка повстань у 45-й дивізії полків «стародубців», «плосковців», частина частин розбіглася рідними селами або перейшла на бік «білих». Фактично у другій половині серпня 1919 р. командування не мало сил обороняти Південь України, Одесу.

До кінця серпня з 20 тис. військ «на папері», в строю опинилося близько 6 тисяч. Сил у дивізіях вистачало лише на те що, щоб проводити каральні експедиції проти окремих селянських повстань. Дивізія опинилася під командуванням людей, які не отримали елементарної військової освіти (Й. Якір, Б. Краєвський, Я. Гамарник, Г. Котовський, А. Грінштейн).

3 липня 1919 р. дивізія потрапила до рук «бессарабців», які посилили «колонізаторські» настрої, бачачи в місцевому населенні лише ворожий «селянський елемент». Командири частин відмовлялися підкорятися, військові спеціалісти зраджували, командири збігли з Одеси, не думаючи її обороняти. Фактично крах 45-ї та 47-ї стр. дивізій (як і крах 58-ї стр. дивізії, що опинився у «Південній групі»), привів більшовиків до втрати контролю над Південною та Правобережною Україною, що у серпні 1919 р. сприяла успіхам армії генерала Денікіна та армії УНР.

Viktor Savchenko

The Formation of the 45th Rifle Division of the RSChA in the South of Ukraine: the Call of the 'Red' Military Construction (June–August 1919)

Abstract: In June 1919, Soviet Ukraine lost the last ghostly symbol of 'autonomy' – military units called 'Soviet Ukrainian Armies' and united under the name 'Ukrainian Front'. In the spring of 1919, a significant part of these associations and the Ukrainian peasantry revolted against the colonial policy of the 'red' government. These uprisings destroyed the 'red' rear and led to the fact that the power of the Bolsheviks was preserved only in the provincial

---

⁴⁴ Суворов В. Очищение. Москва: АСТ, 1998. С. 47.

centers. In their punitive actions against the population, the authorities tried to involve the remnants of the units of the 'Ukrainian front', which were transformed into all-Moscow units, losing their 'Ukrainian' characteristics.

The 3rd Ukrainian Soviet Army turned into the 'All-Moscow' 45th Soviet Rifle Division (about 12,000 bayonets and sabers), which was not even controlled by military personnel, but by a group of swindlers, some of whom had a criminal past (Brigade Commander H. Kotovsky, regiment commander M. Vinnytskyi).

In the 45th Rifle Division, during its formation in the South of Ukraine (June–August 1919), general chaos reigned, the units turned out to be 'unreliable' and often opposed the Red authorities. Senior officials of the 45th Rifle Division took an active part in the looting of state treasuries. The remnants of this division could fully compete only with spontaneous, poorly armed peasant rebels. The systemic crisis of power in Ukraine in the summer of 1919 led to the collapse of the 'military' policy of the Bolsheviks in Ukraine, to the lightning offensive of the army of the Ukrainian People's Republic and the armies of General Denikin, and to the almost complete loss of Ukrainian territory by the Red authorities.

Keywords: Odesa, RSChA, 45th Rifle Division, Bolsheviks, 'Otamanshchyna', Russian colonialism